

BALÁZS GÉZA

**A MAGYAR NYELVŐR TÖRTÉNETE (1. RÉSZ)
SZARVAS GÁBOR NYELVŐRE (1872–1895)**

Bevezetés

A Magyar Nyelvőr történetéről ugyan megjelentek munkák (tanulmányok, emlékezések), de a teljes másfél száz év eseménytörténete nincs feldolgozva. Balassa József (1941) megírta a lap 1872–1940 közötti történetét, bevallottan főleg azért, mert az alapítók és az alapítók utódai is akkorra már meghaltak, a hőskor pedig kezdett elfelejtődni. Ám az alapos összefoglaló sem terjedt ki minden részletre, különösen nem a lap tényszerű, adatszerű, eseményszerű történetére. Korrekt, értékelő, esszyszerű áttekintése a Magyar Nyelvőr első száz évének Tompa József (1986) írása. Fábrián Pál (1984) nyelvművelés-története nagyszerű, világos nyelvezetű összefoglalás. De mindkét utóbbi munka alig érinti, és nem elemzi a lap 1945 utáni történetét. A Magyar Nyelvőr történetét tehát ki kellett egészíteni, meg kellett írni, és erre magától kínálkozott a lap alapításának 150. évfordulója. Az 1872-ben induló lap ugyanis 2022-ben lett 150 éves; igaz 2022-ben csak a 145. évfolyamába lépett, mert a II. világháború alatt, 1940–1945 között a megjelenése – papírhány miatt – szünetelt.

A korszakok

A Magyar Nyelvőr megszületésének, felívelésének időszakát Balázs János (1970: 13) így korszakolta:

1850–1870. útkeresés

1870 – kb. 1882. Budenz kora (finnugor kutatások kibontakozása)

1882–1903. Simonyi Zsigmond kora (a magyar nyelvészet előtérbe kerülése)

1903–1920. (a nyelvészeti kutatások differenciálódása bizonyos egységsítési törekvésekkel)

Milyen fontos nyelvi-nyelvészeti események készítik elő a Magyar Nyelvőr megszületését? Kétségtelenül közvetlen előzménye a magyar nyelvtudomány alapjainak 18. századi lerakása, Révai Miklós munkássága, a jottista-ipszilonista helyesírási „háború” (1805–1806), a Magyar Tudós Társaság (Magyar Tudományos Akadémia) létrejötte (1830), A magyar helyesírás és szóragasz-

tás főbb szabályainak megfogalmazása (1832), a Magyar tájszótár (1838), a magyar államnyelvvé nyilvánítása (1844), az első magyar nyelvészeti folyóirat, a Magyar Nyelvészet (1856–1862), Czuczor Gergely és Fogarasi János A magyar nyelv szótára című munkájának kiadása (1862–1874), Ballagi Mór A magyar nyelv teljes szótárának megjelenése (1867). Nem feledkezhetünk meg a kiegyezés (1867) társadalmi-kulturális hatásairól sem, például az Eötvös József-féle népiskolai törvényről (1868). Az egyetemi oktatás magyar nyelvűségének bevezetése a pest-budai bölcsészeti és jogi karon (1868), ahol 1791-ben Vályi András volt az első kinevezett magyar szakos tanár; 1849–1861 között nem volt tanszék, csak egy magyar előadó (Machik József), majd pedig Toldy Ferencsel (1861–1875) indul újra a tanszék, de 1885-ben létrejön Simonyi Zsigmond első önálló nyelvészeti tanszéke (1885–1919), valamint megalakul az altaji összehasonlító nyelvészeti tanszék (1872), előbb Budenz József (1872–1892), majd Szinnyei József (1893–1927) vezetésével, megindul az első magyar nyelvtudományi folyóirat, a Nyelvtudományi Közlemények (1862). Ne feledjük, hogy 1872-ben indul a Magyar Nyelvőr, és 1873-ban születik meg a modern nagyváros: Budapest (három önálló város egyesüléséből). És már a Nyelvőr életében jönnek a soron következő fontos nyelvtudományi események: létrejön az ország második tudományegyeteme Kolozsváron („örök időkre megalapítottnak nyilvánított” a Kolozsvári Magyar Királyi Tudományegyetem, 1872. november 10.), elindul a Nyelvelmléktár kiadványsorozata (1874), a budapesti egyetemen létrejön az első nyelvtudományi tanszék, Simonyi Zsigmond tanszéke (1885), megjelenik Szinnyei József Magyar tájszótára (1893–1901). Elmondható, hogy a 19. század második felében létrejön a magyar nyelvtudomány alapvető intézményrendszere.

A Magyar Nyelvőr első negyedszázadának eseménytörténete

Az előzményekből látható, hogy az első magyar nyelvészeti szaktudományos folyóirat magánkezdeményezésre 1856 és 1862 között jelent meg Hunfalvy Pál szerkesztésében, 1862-ben pedig elindul a második, a Nyelvtudományi Közlemények, immár az Akadémia Nyelvtudományi Bizottságának gondozásában. Ezek jelentőségét leginkább annak a fényében láthatjuk, hogy külföldön sem nagyon voltak korábban nyelvészeti folyóiratok. 1846–1854 között Németországban már megjelent a Zeitschrift für die Wissenschaft der Sprache, 1852-től pedig a Zeitschrift für vergleichende Sprachwissenschaft (Balázs 1970: 16). A Magyar Nyelvőr indulásakor tehát már egyszerre két nyelvészeti lap volt Magyarországon, de a kettő között tartalmi megoszlás jött létre. A Nyelvtudományi Közlemények profilja eleinte szélesebb

volt, de a Nyelvőr megindulásával a magyar nyelvi és nyelvjárási témákat átengedte a Nyelvőrnek, és jellemzően a finnugor összehasonlító nyelvtudomány lapja lett.

A Magyar Nyelvőr első száma 1872. január 15-én jelent meg, s ettől kezdve minden hónap 15-én, augusztus és szeptember kivételével, évi 10 alkalommal 10 füzetben. A szerkesztő féléves előfizetési díjat kért a lap megrendelőitől. Az első számok hamar elfogyhattak, mert a második fél évben a lap végén található közleményekben utalnak arra, hogy a későbbi előfizetőknek utólag is nyomtatnak példányokat, de az év végén ez a lehetőség megszűnt. Az induló lap éves előfizetési díja 4 (vidékieknek 5) forint volt.

A lap szerkesztősége és kiadóhivatala a Hungária vendéglőben volt, nyilván ezzel is kapcsolódott a korszak művészeti, irodalmi életének kávéház-kultúrájához. Az első évfolyam számait „Bagó Márton és fia sajtója” nyomta a II. kerületben, a Ponty utca 4. szám alatt, a második évfolyamtól: a „Pesti könyvnyomda részvény-társulat Hold-utcza 4.” Ugyancsak a lap közleményeiből (pl. Dolgozótársainknak című rovat) tudható, hogy a szerkesztőségnek nyelvi-nyelvjárási anyagot gyűjtők tiszteletdíjat kaptak, ebből arra lehet következtetni, hogy a lap szerkesztői kezdetektől fizettek az írásokért.

Szarvas vérbeli szerkesztő volt – újságírással foglalkozott már Baján is –, az újságírás és a lapkiadás hármasszabályát így fogalmazta meg: a jó szerkesztőnek három dologra kell figyelnie: „1. Hogy lapja vagy folyóirata az ígért napra okvetlenül megjelenjék, máskülönben az előfizető nem szokja meg, hogy várja. 2. Hogy az ígért terjedelemben elejétől végig szöveggel legyen tele, különben az előfizető megrövidítettnek hiszi magát. 3. Hogy ez a szöveg jó is legyen, különben máskor nem fizet elő” (Balassa 1941: 19, Láncki 1982: 38–39¹). Kitalált a Nyelvőr számára egy jelmondatot is, amelyet nem írt ki a lapban, de egy írásba belefoglalta (1872: 349). Ez tekinthető a lap ars poétikájának is: „együttesen működve tanítani s tanítva tanulni.”

Szarvas Gábor érdeme, hogy a Magyar Nyelvőr köré tudta gyűjteni a nyelvtudomány akkor minden számottevő alakját, sőt sokakat a nyelvészet iránt érdeklődő más szaktudósok közül is. Ők voltak a Nyelvőr „dolgozótársai”. Erről a közösség-szervezésről így ír Balassa József (1941: 21): „A Nyelvőr mindenkit dolgozótársai közé igyekezett vonni, aki a magyar nyelv kérdéseivel bármilyen szempontból foglalkozott és tehetséget látott, és akiről azt hitte, hogy a magyar nyelvtudomány hasznos munkása lehet. Nem az egyetemi katedráról nevelt, hanem személyes érintkezéssel, útmutatással, buzdítással. Tanítványainak valljuk magunkat mindnyájan, akik közelébe jutottunk. [...] A Nyelvőr első évtizedeiben és sokáig még azon túl is a magyar nyelvtudo-

¹ Balassa eredeti forrásként a Nyr. 49: 190.-et adja meg, de ott nem található.

mány minden új munkása a Nyelvőr füzetekben látta megjelenni első szárnypróbálgatásait és később érettebb dolgozatait.” Szarvas felesége így ír tanítói módszeréről: először is fölkellette tanítványaiban a „nemtudás kellemetlen érzését”. „S mikor az ifjú röstelve kevés tudását, komolyan kezdett munkához látni, a mester nem nyugodott, míg a tanítvány első tudományos szárnypróbálgatását papírra nem vetette. Témát adott, amelytől az ifjú első pillanatra sokszor megrémült; de a tanító nem tágitott. Ha a cél kitűzése nem volt elég, megmutatta az utat; s ha a félénk kezdő nem mert rálépni a kijelölt útra, kezénél fogva vezette. Megadta nemcsak a keretet, hanem az anyagot is. Végre csak az elrendezés volt hátra. Kissé szégyenkezett egyik-másik, ha a saját nevét látta olyan cikk alatt, amely ily vezetés mellett készült. De az biztos, hogy az oktatás többnyire termékeny talajra hullott s a félénk kezdő nem nyugodott, míg egy újabb munkát alá jó lélekkel nem írhatta a nevét” (Balassa 1941: 21).

Az indulásnál a szerkesztőn kívül (aki egyébként nagyon sokat publikál a lapban) a következők szerepelnek: Budenz József, Hunfalvy Pál, Volf György, Ponori Thewrewk Emil, Brassai Sámuel, Szász Károly, Szilády Áron, Joannovics György, Székács József, Fogarasi János, Greguss Ágost, Deák Farkas, Komáromy Lajos, valamint Szarvas tanítványa, Simonyi (az első évfolyamokban még Steiner) Zsigmond. Az 1880-as évfolyam mutatójában 111 „dolgozótárs” és gyűjtő neve van felsorolva.

Szarvas Gábor felismerte, hogy a nyelv iránti érdeklődés nem pusztán a nyelvészek belügye, ezért kezdetektől szoros kapcsolatot ápolt a laikus közönséggel. Elsősorban a lap második felében helyet kapó népnyelvi, valamint népköltészeti (folklor)gyűjtésekbe vonta be őket: „a II. évfolyamban a gyűjtők száma már elérte a százat, és ez a szám a következő évfolyamokban még emelkedett. Később meg kellett rostálni a gyűjtőket, de 50–60 megbízható gyűjtő még mindig maradt” (Balassa 1941: 22).

A jó szerkesztő figyeli az olvasói igényeket. Szarvas Gábor igyekszik társadalmiasítani a lapot például azzal, hogy intézményesíteni törekszik a nyelvjavítást. 1874-ben felhívást tesz közzé a Nyelvőrben, amelyben felszólítja az érdeklődőket, hogy vegyenek részt az Akadémiai Körben tartott nyelvjavító tanácskozásokon, amelyeket minden hónap utolsó szombatján 8 órakor tartanak. Ezek a tanácskozásokon szerkesztők (Ágai Adolf, Heinrich Gusztáv), tanárok (Névy László), tudósok (Ballagi Mór, Fogarasi János, Hunfalvy Pál, Kármán Mór), írók, művészek (Gyulai Pál, Rákosi Jenő, Szana Tamás, Vadnay Károly) jelentek meg. Az első tanácskozásról a Nyelvőr IV. kötetének első füzetében számoltak be. A tanácskozások eredményét a IV. évfolyamban Hibás szók és szólások címmel közölte a lap. Később az összejövetelek megritkultak, mert kitörték a szenvedélyes viták a nyelvújítás

hívei és ellenfelei között. (Ennek az emlékére és folytatására szerveztük meg 2000-ben az MTA Akadémiai Klubjában a Szarvas Gábor-asztaltársaságot Fábrián Pál vezetésével. Az asztaltársaság 2010-ig működött.)

A Nyelvőrnek volt egy – némileg rejtélyes – üzenőrovata, amelyben az olvasók számára nem mindig világos, kicsit rejtjelezett, de a címzettnek nyilván érthető válaszokat küldtek. Például:

P. Daróczra. A „köhöz legyen mérve” magyarázata nem oly tiszta, átlátó, mint azt az ilyszerű magyarázatoktól megkívánjuk. Példában eléadva minden homály megszűnnék. Repetita placebunt.

Erdélyi Bélának. A küldeményt megkaptuk. Ajánljuk különösen figyelmébe a szólásmódokat és tájszókat; a híven leírt mesék is nagy becsűek.

Kiss Rezsőnek. A nyelvtörténeti egyveleg, ha zsákravaló is, kelendő. A „közepett” meg a másik is helyet talál.

Szülük Józsefnek. A görög ez egyszer nem érdemli meg a haragot, az akadály szinte várva jött. A mint a borítéklap mutatja, az utasítást teljesítettük. Már úton is van.

Bakoss Lajosnak. Minden rendben van, kézhez jutottak. Az Erdélyi Bélának mondottak ide is illenek.

Kis Csányba. A „hosszú” nagyon felköltötte kíváncsiságunkat. Alkalmasint a ki vár, várat nyer.

O Becsére. Mi is azt tartjuk, a mit a szegedi asszony, hogy „jobb a van a vanatlannál”, azért legyen.

Agácsi Endrének. Kérelme szerint intézkedtünk. A napokban megérkezik.

Margalics Edének. A körülmények más nemű intézkedést tettek szükségessé; az új annyival könnyebb, mert tetemesen rövidebb.

Ballagi Aladárnak. „A kalapos szeg” valahová eltévedt; ha talán újra megkaphatnók? És a kuruzslások?

Zsoldos Benőnek. Szeretnénk Önnel szóbelileg értekezni; kérjük, látogasson meg (1873: 480).

Szarvas mindvégig betartotta szerkesztői elveit, a maga alkotta arany-szabályokat. S ez eredményesnek bizonyult, mert a Nyelvőr első számait a nagy érdeklődés miatt újra kellett nyomtatni, s „a Nyelvőr egészen a XIX. század végéig igen kapós folyóirat volt” (Bárczi 1963: 354).

A lapot már a kezdetektől érték kritikák, amelyeket a szerkesztő közzé is tett. Már rögtön a lap neve: Magyar Nyelvőr. Volf György már az első évfolyamban szójátékkal („szarvas nyelvhiba”) kifogásolta a címet, mondván ez germanizmus, helyesen így lenne: A Magyar Nyelv Őre (1872: 13). Mert ez tükrözné a szavak közötti logikai viszonyt – jellemző logicizmus. Ugyancsak a lap indulásakor Brassai Sámuel kifogásolta az „előfizetési felhívás” szerkezetet, szerinte a helyes az lenne: „előfizetésre felhívás.” Később

már ez sem tetszett valakinek, és az „előfizetésre szállítás” alakot javasolta (1873: 165). Szarvas a kritikákat közzétette, és kifejtette védő álláspontját. Később, ugyancsak a lapban hangsúlyozta is: „Mindenkor készen állunk tudományos vitatkozásba bocsátkozni, sőt szeretjük provokálni is, ha reméljük, hogy nyelvünkre haszon származik belőle” (Láncz 1982: 39).

A Nyelvőr küldetését – a beköszöntő és egyéb szerkesztőségi cikkeken túl – leginkább nyilvánvalóan a Nyelvtani anyaggyűjtés című, ugyancsak szerkesztőségi írás végén fogalmazták meg:

„Munkára hát, társaink! Még a napszámos munkájába is lelket önt a cél tudata; midőn egy követ beilleszt a többi közé, tudja hogy hozzájárul az épületnek emeléséhez. S ha ki a magyar nyelvet műveli, annak célja világos, és magasatos: a nemzeti tudomány emelése. A tudomány hatalom, s ha a nemzeti tudományt gyarapítjuk, nemzetünket hatalmasabbá teszszük” (1880: 3).

Szarvas Gábor

Szarvas Gáborról Láncz Irén (1982) írt életrajzi kismonográfiát, amely Szarvas Gábor ironikus önéletrajzával indul: „Születtem 1832. március 22-én Adán, Bács megyében, anyámtól. Apám törvényes, céhbeli kovács volt, anyám kovácsné. Laktunk a nagy kocsmának vizávi, melynek bora, amint emlékszem, híres volt a Tisza-víz-ízéről.” A család a fiú hatéves korában Bajára költözött. Gábor a bajai ferences gimnáziumban tanult 1842–1848 között. 1848-ban nemzetőrnek jelentkezett, de nem tartották alkalmasnak. Akkor felvételét kérte a pannonhalmi bencésekhez, de négy év után kilépett a rendből, majd jogot hallgatott. 1858 szeptemberében – tanári oklevél hiányában – Egerben helyettes póttanárnak nevezték ki a ciszterci rend gimnáziumába. Egerben kapcsolatba került Szvorényi Józseffel, bár Szarvast ekkoriban még inkább a szépirodalom érdekelte, drámaírással próbálkozott. Első drámáját (Egy veszélyes csel) 1862. október 29-én Debrecenben adták elő, később átdolgozta, és Galambposta vagy a csalhatatlan emberismerő címmel Kassán is bemutatták. 1865-ben latinból és görögből tett tanári vizsgát. Egy kis bajai kitérő után a Pozsonyi Katolikus Főgimnáziumban lett tanár. Itt kérte meg az igazgató, hogy írjon az iskola Értesítőjébe. 1867-ben megjelent a Magyartalanságok című dolgozata, amely rögtön ismertté tette szerzőjét, Pesten újraközölték, többen reagáltak rá, például Arany László is. „A Magyartalanságok fordulatot jelent Szarvas Gábor munkásságában. Ebben a nagy tanulmányában tűnik fel ugyanis a látóhatáron a »nyelvőrség« lehetősége” – írja Láncz Irén (1982: 24). Pedig Szarvas Gábor eleinte nem is akart nyelvész vagy nyelvőr lenni. A Magyartalanságok azonban elindította a nyelvészet felé. 1869-ben már az Akadémia jelenteti meg

A magyar igeidők című tanulmányát (hét igeidőről tesz említést: ír, írta, írt, írand, ír vala, írt vala, írni fog).

Szarvas Gábor Pest felé tartott. 1869. július 24-én Eötvös József miniszter kinevezte rendes tanárnak a pesti főgimnáziumba, 1871-ben pedig az MTA (Magyar Tudományos Akadémia) levelező tagjává választották. Az ott működő Nyelvtudományi Bizottságban Hunfalvy Pál, Budenz József és Gyulai Pál vetette fel egy nyelvművelő folyóirat indítását, megteremtették a szükséges anyagi alapját, és fölkérték Szarvas Gábort szerkesztőnek. 1872. január 15-én megjelenik a Magyar Nyelvőr első száma, élén a híres programbeszéddel: Mit akarunk?

Szarvas terepmunkát is végzett: 1872-ben Budenz József és Berczik Árpád író társaságában az Őrségben és a Göcsejben járt, 1873-ban fölkereste a moldvai csángókat, 1874-ben a szlavóniai magyar falvakat. Ezekről is beszámolt a Nyelvőr III. és V. kötetében.

Szarvas Gábor egyéb nyelvtudományi munkálatokat is folytatott a Nyelvőr mellett, ezekre folyamatosan reflektált a folyóirat is. Az 1874-ben induló Nyelvelmléktár első kötetében Szarvas Gábor dolgozta fel a Ferenc-legenda (akkor Ehrenfeld-, később Jókai-kódex) szókincsét. Simonyi Zsigmonddal közösen szerkesztette a Magyar nyelvtörténeti szótárt (1890–1893).

1879-ben kezdődött Szarvas Gábor betegsége: „Ekkor lépett fel szem-baja. Egy ideig vissza kellett vonulnia a munkától, a Nyelvőr szerkesztését is Simonyira bízta.” 1882-ben megnősült, feleségül vette Harrer Paulát. „A gondviselés egy őrangyal állított melléje” – mondta Simonyi Zsigmond Szarvasról tartott emlékbeszédében: „Ez a fönkelt szellemű, lelkes, önfeláldozó nő életét annak a magasztos feladatnak szentelte, hogy mesterünket testileg, lelkileg ápolja és gyámolítsa” (Balassa 1941: 24). Szükség volt rá, mert felesége későbbi feljegyzéseiből kiderül: „Mikor orvosai szemére nézve tisztában voltak s tudták, mi fog bekövetkezni, barátai kérésére eltitkolták előtte a valóságot, míg végre ő maga lassankint rájött, hogy ezentúl csak békóba verve dolgozhat. S ettől fogva nem élt többé orvosi tanáccsal. Szememre nincs szükség – volt a felelet minden kérésre –, a többit nem érdemes gyógyítani.” Egy ideig javult az állapota, majd rosszabbodott, ezért felhagyott az iskolai oktatással. Szarvas Gáborné feljegyzéseiből az egyre rosszabbul látó tudós heroikus küzdelme bontakozik ki. A Nyelvtörténeti szótár munkálatai során ugyanis nagyon nagy szükség volt a szemére. „De a mi szerkesztőnk nem lát, csak a lelki szemével. Még szerencse, hogy segítségére jön óriási emlékezőtehetsége. Ő is sejti, hol fordulhat elő a keresett hely; néha még arra is emlékszik, jobbra vagy balra, fönt vagy lent olvasta-e valamikor, és sokszor így utasítja az ő idegen szemét: »Ennél vagy annál az evangélistánál,

a lapnak jobb oldalán, az alsó sorokban található a keresett szó.« Azonban nem minden szó annyira jellemzetes, hogy a kódexekben bár teljesen jártas, még a kínálkozó kombinációk segítségével is, könnyen nyomára akadna. [...] Mennyire tartóztatta az ilyen akadály a munkában, mennyire megfeszítette az idegeit! Ilyenkor nem maradt egyéb hátra, mint felolvasatni akár egy fél könyvet is, és kikutatni a bujdosó hamis jelentkezőt. [...] S így folyt a munka szakadatlanul 4–5 órán át minden délelőtt a Nyelvőr okozta szüneteket leszámítva tíz éven át, a kiállítás megnyitásának napján, mikor az egész főváros talpon volt, csak úgy, mint vásár- és ünnepnapokon, közbe legfőleg tízpernyi szünet, csakis a kisegítő (nem jobb kéz, ilyenre nem volt szüksége) kéz kedvéért, mert a szerkesztő bírná szünet nélkül, szinte azt hinnéd, könnyebb hallani, mint látni. Nincs az ő szótári részében egy adat se, melyet több ízben is föl nem olvastatott volna magának, s melynek jelentését és helyét nem ő jelölte volna meg. A délután, két óráig tartó pihenő után, forrásmunkák adatainak pótlására volt szánva, s este nyolc órától éjfélig ismét folytatta a munkát. Kivétel csak szerdán volt, mikor magához hívta barátait, s szombaton, mikor ő keresett fel egy kis társaságot, melynek állandóbb tagjai szintén az ő köréhez tartoztak” (Balassa 1941: 25–6).

1890-ben Szarvas Gábort királyi tanácsosi címmel tüntették ki. Ekkor adták ki barátai, tisztelői a Nyelvőr-Emlék című emlékkönyvet. Ebben mások mellett Vikár Béla és Szinnyi József Szarvasról írt, Négyesy László a Nyelvőréről, Simonyi Zsigmond a Nyelvtörténeti szótárról. Található benne Szarvas-lakoma bemutatása és néhány tréfás írás.

Mai kifejezéssel azt mondanánk: Szarvas Gábor „megosztó” személyiség volt. Magabiztossága, következetessége, makacssága (?) okán vagy kedvelték, vagy utálták. Egyesek Csiky Gergely Mukányi (1880) című vígjátékában Zápolya nyelvtudós személyében, aki harcias nyelvőrző, és mindhiába hadakozik a nyelvújítás furcsa szavai és a magyartalan kifejezések ellen, Szarvas Gábor képét vélték fölfedezni. Szarvas Nyelvőre még Arany János ellenkezését is fölkelte: a költő kritikus széljegyzetekkel látta el az Akadémia lapját, s ekkor írta: „nyelvész urak jobban tudják”, hogy mi a helyes és a jó, de „a költő jobban érzi”.

Hetvenéves korában, 1892-ben a helsingforsi Finnugor Társaság külső tagja lett. „Az 1893. év nyaratól kezdve már gyakran ült magába mélyedve, és még csak azt sem kívánta, hogy felolvassanak neki.” 1894-ben tüdőbeteg lett. „De néha visszatért régi kedve, s az 1895. évfolyamban, élete utolsó évében is megjelentek harcoss cikkei; ezeket fekvé mondotta tollba, az utolsó öt héttel a halála előtt. Szeptember 10.-étől kezdve már nem hagyta el az ágyat, s október 12.-én reggel öt órakor költözött el. »Pár pillanattal a halála

előtt ágyához hítt – írja felesége –, alig érthető hangon mondta, hogy nagyon különös érzése van, küldjek orvosért. *És most pihenni akarok.* Ezek voltak az utolsó szavai» (Balassa 1941: 47). A Nyelvőr szeptemberi számát még ő szerkesztette.

Halála után Szarvas Gábor-kultusz indult el. A Nyelvőr 1895. novemberi számában Szarvas Gábor Magyartalanságok című programadó írásának újraközlésével búcsúzik a legendás alapító szerkesztőtől. Halála után a középiskolai tanárság vetette fel, hogy Szarvas Gábor emlékét meg kell őrizni. A Nyelvőr 1895. novemberi számában Beöthy Zsolt, a tanáregyesület elnöke adakozásra szólított fel. A gyűjtés eredményes volt, és megbízták Jankovits Gyula szobrászművészt Szarvas mellszobrának elkészítésével. A szobrot 1899. július 2-án avatták fel közvetlenül az Akadémia előtt, most is ott áll a buszmegálló mellett. Avatóbeszédet Beöthy Zsolt mondott, Sajó Sándor pedig ünnepi költeményét olvasta fel. Mindkét szöveget a Nyelvőr 1899. augusztus 15-i füzeté közölte.

Szarvas Gábor szobránál

Írta és 1899. VII. 2-án a budapesti szobor előtt szavalta Sajó Sándor.

Ki volt Szarvas Gábor? magyar nyelvünk őre,
Közkatonából lett lángelkű vezér;
íme ércalakban, ami por belőle,
Ami el nem múló, – szíveinkben él.
Jertek tanítványok, szívben egybeforrva
Álljunk ide sorba, mint a katonák,
Nézzünk diadallal, hittel e szoborra
S ahogy ő tanított, úgy küzdjünk tovább.

Egyszerű nevének tisztelet és hála,
Magyar szív, magyar szó ünnepelje őt;
Mert nagyobb ha volt is, – hívebb egy se nála,
És igazabb álmod egy lélek se szőtt.
Igaz magyar lelke riadó szavának
Semmiből teremtett küzdő sereget,
Szíve lángolása ezer szívbe áradt
S a nyelv e szent lángon újjászületett.

Védte volna ifjan a hont, szabadságot,
– Ki vitt volna harcba gyöngé, gyermeket?

Mikor férfivá lett, láttuk, hogy csatázott:
A nagy küzdelemben nemzet hőse lett.
Nem karddal a kézben, halált osztó vészben,
Győzelmes csatáin ő nem onta vért, –
De lelkét odadta osztatlan egészen
A szívnek, a szónak magyarságaért!

Nemzeti költőink leszálltak a néphez,
Ennek nyelvén zengtek bűvös éneket;
S ez a szép magyar szó, ez a zengő, édes,
Tudatlanok ajkán hogy megdermedett!
Mi megszólal benne, nem magyar a lélek,
Sok cifra bilincs közt megroskadna már:
De ő apostolként lázas tette ébred
S haragos fegyverrel küzdő síkra száll:

Idegen műveltség mért ver rabigába?
Ha magyarul szólasz, mért nem magyarán?
Van a mi nyelvünknek ezer színe, bája, –
Miert lelkesülni idegen szaván?
Szárnyaló beszédünk mért vered bilincsré, –
Nemcsak a tiéd az, – nincs hozzá jogod!
Az a szép magyar szó milliók közös kincse,
Zengésében milliók érzése dobog!

Ezt a magyar nyelvet szeressed és féltsed.
Múltja és jelenje egykép szent legyen!
Sorsa a mi sorsunk, – mert maga az élet,
Ezzel nőttünk nagyra egy évezreden.
El lehet kobozni jogot, szabadságot,
Idők múltán mindezt visszavívhatod:
De hajh! melynek már a nyelve sírba szállott,
Halott az a nemzet, örökre halott...

Ez a magyar nyelv volt az ő nagy szerelme,
Ennek védelmében vívott száz csatát;
Fegyvere: tüzes szó, bátor szív, nagy elme, –
Maga egész lelke lángba olvad át.
És leszáll a néphez, és elszedi a múltba,

Rejtett kincseket gyűjt, lázasan tanul:
így tanít meg minket – ahogy ő tanulta –
Igaz magyarságra igaz magyarul.

Mi magyar nyelvünknek termő talajában
Fölkutat, megvizsgál minden porszemet;
Csak porszem: egy-egy szó, semmiség magában,
Könyvbe gyűjtve mégis nemzet kincse lett.
Könyv csak, – de benne él a múlt idők lelke,
Fény, mely bevilágít multat és jövőt;
És emlék: a mester magának emelte,
Hogy ha akarjuk se feledhessük őt!

Láttuk a nagy harcot. Száz ellene támad,
Gúny, harag üldözi úton-útfelen;
De ő meg nem retten, de ő el nem fárad;
Gyönyörűség neki ez a küzdelem.
Éjbe borult szemmel, csak a nagy célt látva,
Lelkes sereg élén bírál, fedd, javall, –
S hogy magyarabb és szebb a magyar szó már ma,
Övé a dicsőség és a diadal!

Diadalmas lelke, leszáll most ez ércbe,
– Várja őt örömmel ő, a legnagyobb, –
Büszke hódolattal, bátran megy elébe:
Te vagy az örök láng, – én részed vagyok.
Ott küzdöttem én is – egymagam egy tábor –
A te dicsőséges, szent zászlód alatt...
A te dicsőséged milljó sugárából
Adsz-e, Legnagyobbunk, egy szál sugarat?

S nézd, a szobor mozdul: fényes magasából
Ím, lehajlik hozzá, kezét fog vele,
S együtt álmodoznak erős magyarságrul,
Fölbuzduló hittel, szent lánggal tele. . .
Oh! e hitnek, lángnak, ha csak egy sugára
Megilleti szívünk – el nem vesztetünk!
Soha meg nem dőlhet a magyarság vára,
Ha a hősök lelke együtt küzd velünk.

– Magyarság harcosi! szívben egybeforrva
 Álljunk ide sorba, mint a katonák;
 Nézzünk diadallal, hittel e szoborra,
 Nemzeti nyelvünkért úgy küzdjünk tovább!
 És míg koszorúját megfonja a hála,
 Ihlessen meg lelke híven, igazán, –
 Zengjen ez a lélek ajkrul-ajkra szállva
 Igaz magyar szóban – az egész hazán! (Nyr. 1899: 337–40.)

Beöthy Zsolt beszéde Szarvas Gábor szobra előtt

„Az Országos Középiskolai Tanáregyesület 1897.² október 12-dikén tartott ülése folyamán vette a hírt Szarvas Gábor elhunytáról, s azonnal elhatározta, hogy tőle indítandó és vezetendő közadakozásból szobrot emel neki. Nem együnknek vagy másunknak, mindnyájunknak gondolata volt, hogy nyilvános emlék illeti meg őt mestereink között, mert mestereink egyike volt. Sőt éreztük, hogy mestereink egyike marad továbbra is. A halál nemcsak életünk rejtvényét oldja meg, hanem egész tartalmát is egyszerre és élesen megvilágítja. Pillanatában a múlás képéből az élet legnagyobb erejével válik ki és tűnik elénk, ami nem mulandó. Szarvas Gábor pályájának e nem múló, a jövőben is élni hivatott tartalmára emlékeztessen e szobor bennünket és az utánunk következőket.

Nyelvünk nagy emlékü bűvárának és tanítójának munkásságából különösen egy vezérlő gondolat az, mely ennek a szép emlékműnek méltó és szilárd sarokköve. Csodálatos küzdelmek árán tartottuk fenn magyarságunkat s fejlesztjük nemzeti műveltségünket. A csodát nem fejt meg, de megfejtéséhez talán közelebb visz a történetnek az a tanítása, hogy fegyvereinket mindvégig három helyen kovácsolták: a csiszár műhelyében, azután a költő berkében, s végül a tudós, különösen a nyelv- és történettudós írószobájában. A magyar nyelvtudomány története nemcsak a magyar tudomány, hanem a magyar nemzeti élet történetének alkotó része, akár a költészet. A nemzeti öntudat kifejlődése szülte, küzdelmei kölcsönhatásban erősítették, diadalai fejlesztették. Mily messze terjedt a hatása, mennyire átjárta a mívelt nemzet összes rétegeit századunk első negyedében s mily hatalmas erkölcsi rugókat indított meg! Törekvései, izgatásai, harcai a szunnyadó nemzetnek úgy szólván egyetlen életjelensége voltak s vonatkozásukban a nemzeti érzés világára: előkészítői a nagy reform-kornak.

Ezt a régi hagyományt támasztotta fel Szarvas Gábor, midőn fényes és éles szellemével, izgató és sugalló erejével, készültségének nagyságával és vilá-

² Nyilvánvaló elírás: 1895. a helyes évszám.

gosságával, szívós és törhetetlen kitartásával: a magyar nyelvtudománynak mintegy visszahódította régi helyét a nemzet köztudatában és közéletében. Előtte és mellette éltek a nyelvnek nagy művészei, kiket méltán illet csodálatunk, kitűnő bűvárai, kiket hálás tiszteletünk környez; de félszázad óta nem volt egyetlen tanítója sem, ki nyelvünk eredetisége, története, törvényei iránt a komoly szeretet és munkás érdeklődés melegét oly hatalmasan szét tudta volna árasztani ismét az egész mívelt nemzet összes köreire, mint ő. A magyar nyelv szeretetét a tudomány szeretetével ezerek és ezerek szívében forrasztotta össze, amazt megnemeseítvén, emezt fölmelegítvén. Félszázad óta ő tudott elsöbén és igazán iskoláink lelkéhez férközni; munkássága egész magyar nyelvtanításunkba új lelket vitt, mély és egyetemes érdeklődést, mely őket új és erős kapcsolatokkal fűzi a nemzeti lélekhez. Ne csak tudását ünnepeljük, hanem erkölcsét is: messzeható tekintetét, erős meggyőződését, szívós kitartását, égő lelkesedését. Nézetei, állításai lehetnek és lehetnek vitásak; de ha mind megdőlnének is, ha nyelvünk egész tudományát új mesterektől tanulnánk is: erkölcsével, hatásával és ennek tanulságaival Szarvas Gábor akkor is mestere és mintaképe marad a magyar tudósoknak és a magyar tanároknak. Maradjon is mindenha!

E szobor bizonyosságot tesz róla, hogy mi, az ő egyszerű társai, kik közül kiemelkedett, megértettük tanítását. Íme az első szobor, melyet középiskolák tanárai tanártársuknak emeltek, magyar földön áll és magyar tudóst dicsőít. Legyen örök, mint az igazság és az érzés, amely állította!” (Nyr. 1899: 340–2.)

A budapesti szoborállítást azonban megelőzte a szülőváros, Ada: 1898. június 19-én avatták fel Szarvas Gábor bronz mellszobrát. Simonyi Zsigmond mondott emlékbeszédet, Vikár Béla pedig ünnepi ódát adott elő. Hódi Éva (ny. adai könyvtárigazgató, a Szarvas Gábor Nyelvművelő Egyesület elnöke) szerint helyben úgy tudják, hogy a szobor hasonmása volt a budapesti szobornak, csak a lányalak nem volt ott. A Szarvas-szobor a város központjában lévő parkban volt. 1920-ban lebontották, és a talapzatára Péter király mellszobrát emelték. Az eredeti Szarvas-szobor elveszett. Balassa József (1941: 47–8) úgy tudja, a „lefolytatott kutatás és tudakozódás azzal az eredménnyel járt, hogy megtudtuk, hogy a romboló csoport a mellszobrot egy kútba dobta. Huszonkét év telt el azóta, kétségtelen, hogy a súlyos bronzszobor mélyen besüppedt a földbe, tehát felhozatalára gondolni sem lehet. A felszabadult Ada talán megtalálja módját, hogy Szarvas Gábor ismét hirdesse szülővárosa főterén fia dicsőségét”. Hódi Éva ezt írja a mostani szoborról: „A mostani egész más szobor. Úgy keletkezett, hogy kiírtak egy Szarvas Gábor-émlékműpályázatot, és erre a pályázatra beérkezett munkák közül választották ki azt

a pályaművet, amelynek alapján a szobrot elkészítették. Almási Gábor szobrászművész alkotása. Ez nyerte el a pályázaton a 3. díjat. A pályázat 1971-ben lehetett, 1972-ben Bárczi Géza már felavatta a szobrot a Szarvas-napokon.” A régi tehát eltűnt, az új adai szobor 1972-től ismét közterületen található, a város központjában, a polgármesteri hivatal és a könyvtár mellett. 1970-től kezdődően folyamatosan megrendezik Adán a Szarvas Gábor nyelvművelő napokat, s ennek kapcsán mindig megkoszorúzzák a szobrot, s minden alkalommal beszédek is elhangoznak, amelyeket kiadványában közzétesz a Szarvas Gábor Nyelvűvelő Egyesület.

Beszámoló a Nyelvőrben az adai szoboravatásról

„Szarvas Gábor szobrának leleplezése. Ada város, ahol Szarvas Gábor született még a millenniumi ünnepek idején elhatározta, hogy legnagyobb fiának szobrot emel Ada főterén. Az eszmét lelkes adai polgárok, élükön Wolf József és Burtik Győző dr. csakhamar megvalósították, támogatva a budapesti szoborbizottságtól, mely Szarvasnak a fővárosban felállítandó szobrára indított országos gyűjtést. A szobornak alkotója a fiatal művészgárda egy jelese, Jankovich Gyula akad. szobrász. A leleplezés ünnepére a Tud. Akadémia, a Magyar Néprajzi Társaság, a Középisk. Tanáregyesület s az Eötvös-kollégium részéről küldöttségek mentek le Adára. A megye és Zenta városa is küldöttséggel voltak képviselve. Szarvas Gábornak összes még élő hozzátartozói – özvegye kivételével – találkoztak az ünnep alkalmából. Zentán a szoborbizottság főemberei várták a fővárosi és megyei küldöttségeket és kísérték Adáig, ahol ünnepies fogadás volt: Latky plébános üdvözölte az érkezőket, s ezek nevében Simonyi Zsigmond felelt. A város lobogódíszben pompázott, kivált főuccája, a Szarvas Gábor-út és a középületek. Az adai két lap ünnepi kiadásban jelent meg. Az ünnep kezdetét mozsarak durrogása jelezte s a tűzoltók zenekara és az adai daloskör éneke nyitotta meg. Az első szónok Burtik Viktor dr. volt, a szoborbizottság lelke, aki a szobor történetét adta elő velős rövidséggel. Beszéde alatt leleplezték a szobrot, azután Simonyi Zsigmond tartott emlékbeszédet (ez az Akadémiai Értesítőben jelenik meg) s letette az Akadémia koszorúját a szoborra. Szigetvári Iván Szarvas barátai nevében szólott nagy tetszés mellett. Erre Vikár Béla adta elő ünnepi ódáját, mely szintén élénk hatást keltett. Utána Mészáros tanár koszorúzta meg a szobrot a zentai főgimnázium tanári kara részéről. Végre Wolf József elnök átadta a szobrot a város hatóságának. Az ünnep a daloskör énekével záródott. Koszorút küldtek és hoztak még: Harrer Paula úrnő, Szarvas Gábor özvegye, az adai nők, az előljáróság, a tanítóttestület, az iparos olvasóköri, a szoborbizottság és »egy

külföldi honleány«, a Moszkvában élő Schraderné asszony. Az ünnep a lehető legszebb időben folyt le. A mellszobor, amely életnagyságot meghaladó méretben ábrázolja Szarvast, mind hasonlóság, mind pedig művészi kivitel tekintetében igen sikerült munka és sokan üdvözölték a szintén jelenlevő fiatal művészt, Jankovichot. Érdekes, hogy Ada és vidékének vegyesnyelvű, magyar és szerb lakossága tömegesen vett részt az ünnepen s látható nagy érdeklődéssel kísérte annak minden mozzanatát. Délben fényes bankett, este nagy vacsora volt. Az egész ünnep a maga keresetlen egyszerűségével és komoly méltóságával becsületére vált Ada városának és méltó volt Szarvas Gábor emlékéhez” (Egyveleg. Nyr. 1898: 328–9).

Új ortológia. Egy Nyelvőr-vita tanulságai

Fábián Pál (1984: 68) nyelv művelésről szóló tömör összefoglalójában írja, hogy a kiegyezés utáni korszak fő nyelv művelő irányzataként a nyelv bővítést szolgáló neológiát várhatnánk, azonban szükségszerű volt, hogy „az ortológia kerekedett felül, mert nyelvünk károsodásának mértéke a Bach-rendszer megbukása után, a kiegyezést megelőző és követő viszonyok között nem csökkent, hanem szinte még növekedett”. Vagyis újraéledt a 19. század elején egyszer már fellángoló, majd lecsituló ortológus–neológus ellentét, háború. Megítélése az idők során változott, általában az aktuális eszmei divatok is befolyásolták. Több mint egy évszázad távolából aligha ítélnünk pontosan. Mai szempontunkból – eléggé nem ismerve és nem értve a dualizmus kori világ viszonyait – megállapítható, hogy a nyelvújítás elvetése, üldözése nem volt szerencsés, a túlkapások elleni küzdelem azonban szükséges volt, viszont a „háború” megalapozta a nyelvészek–írók ellentétét, a gyanakvást a „népiesség” iránti érdeklődésben, erősítette a nyelv eszményi és funkcionális használata közötti felfogások ellentétét, de talán jó szolgálatot tett a nyelvi tisztaság (igényesség) iránti érzék kifejlődéséhez.

A Magyar Nyelvőr születésénél írók is bábáskodtak, a lap a megszületését elsősorban Gyulai Pálnak köszönhette. De csakhamar szembekerültek egymással nemcsak a nyelvészek, hanem egyes nyelvészek és az irodalmárok. A reformkorban az irodalom a nemzeti törekvések élharcosa volt, a dualizmus korára azonban az irodalom mellett megjelent az írásbeliség több szintje: a tudományos szaknyelv, valamint a hírlapírás (hírlapirodalom), s a fiatal tudós- és újságíró-nemzedék nem művelte (talán nem is művelhette) olyan szinten a nyelvet, ahogy az elvárható lett volna. Németh G. Béla (1960: 243) alaposan elemzi a 19. század végi Nyelvőr-vitát, és megállapítja: „az irodalomban nagy méretű nyelvromlás sohasem mutatkozott: a nép-nemzeti

iskola gondosan, jó nyelvérzékkel és kényes nyelvesztétikai ízléssel ügyel a nyelv tisztaságára”, azonban a természettudományi, orvosi szakmunkák hemzsegnek a „tolongó idéetlen neologizmusoktól”, s bár kisebb mértékben, de ez jellemezte a kereskedelmi élet és a hírlapírás nyelvét is. Németh G. Béla (1960: 243–4) úgy látja, hogy „az ortológusok állandó és kíméletlen támadásaikkal az irodalmi és a köznyelvtől veszedelmes mértékben függetlenedő, félresiklott tudományos nyelvet, amelyben különös első tenyészés burjánzott fel, arra kényszerítették, hogy visszatérjen a nemzeti nyelv természetes központjához és normájához: az irodalmi és köznyelvhez”.

Szarvas Gábor azonban már eleve szigorú nyelvi ítészként, nyelvcsőszként lépett föl, ahogy azt a *Magyartalanságok* című tanulmánya jelezte. A *Nyelvőr* első évfolyamában az erre utaló kifejezések: korcs kifejezések, magyartalanság, nyelvtisztaság („a tisztaság előmozdítása”), zagyvaléknyelv, illetve olyan jellemző, már valószínűleg vitában nem korrekt mondatok, mint: „Az értelmi fogatkozás itt kézzel fogható” (1872: 394), „a nyelvtudomány ítélő széke” (1875: 49). A *Magyar Nyelvőr* az ortológusok legfőbb célját igyekezett bizonyítani: „a nyelvújítás nem hasznára, hanem kárára volt nyelvünknek”, ezt a törekvést és egyben korszakot nevezték el új ortológiának vagy dogmatikus ortológiának (Fábián 1984: 70). Egy szélsőséges példa erre Volf Györgytől: „az egész nyelvújításban egy porszem nem sok, de annyi jó sincs, hogy mind az, a mit létesített, válogatás nélkül kiirtandó” (1874: 54).

Mi a helytelenség Szarvasék szerint? „Minden olyan szó, kifejezés vagy kapcsolat, melynek sem nyoma, sem képe nincs a nyelv életében, tehát amelynek létezése erőszakolt s mely nem nyelvbeli analógia szerint készült” (Magyarosan. *Nyr.* 2: 55).

De – mint minden vitában – most is voltak visszafogottabb vélemények. Például Tolnai Vilmostól (1929: 185): „A nyelvjavítók tüzes buzgalma előtt előbb-utóbb szinte minden szó gyanús volt, mely nem viselte magán nyilvánvalóan származása törvényes jeleit. Egyik-másik hírlapíró, a fiatalabb tanító nemzedék lelkesen magáévá tette a nyelvjavítás ügyét, s amint előbb a szófaragás divatja járta, úgy most gombaként termettek a szó-Heródesek, pusztítván bűnöst és ártatlant.” Fábián Pál (1984: 71) így foglalta össze az új ortológia eseménytörténetét:

„Az 1875. március 15-én tartott akadémiai felolvasó ülésen Toldy Ferenc és Fogarasi János, a nagy idők e két tanúja szállt síkra a nyelvújításnak és az írók nyelvalkotó jogának védelmében. Szarvas Gábor és Volf György egyrészt a *Nyelvőrben*, másrészt az Akadémián utasította vissza támadásukat. – A Vasárnapi Újságnak azt a véleményét, hogy szükség van mind a neológiára, mind az ortológiára, Volf György cáfolta a *Nyelvőrben*. – Brassai Sámuel az októbe-

ri akadémiai felolvasó ülésen próbált meg egyetértést teremteni »a conservator ifjúság és az újító vénség« között; ám hiába: Szarvas Gábor és a melléje álló Ballagi Mór (kiváló szótáríró) nem kértek közvetítéséből. – Imre Sándor a decemberi ülésen mutatta be a nyelvújítást pártatlanul értékelő, kiváló munkáját, szintén békéltető szándékkal. Volf Györgynek a Nyelvőr 1876-os évfolyamában hosszú cikksorozatban válaszolt, amire Volf viszontválasza következett. – 1876 júniusában Gyulai Pál az akadémiai emlékbeszédében, amelyet az időközben elhunyt Toldy Ferencről mondott, az ortológusokat óvatosságra intette: »A régi neológiának megvan a maga mentsége. [...] De az új ortológiának nem lesz ily mentsége, ha a merészségben a régi neológia példáját követi. [...] Toldy talán igen hevesen s minden pontban nem is elég alaposan támadta meg e mozgalmat, lényegében (azonban) többé-kevésbé az irodalom közérzetét fejezte ki.« Szarvas és munkatársai azonban folytatták harcukat. 1879-ben jelent meg Simonyi Zsigmond szigorúan ortológus Antibarbarusa (Az idegenszerű és egyéb hibás szavaknak és szerkezeteknek betűrendes jegyzéke a megfelelő helyesebb kitételével) – későbbi kiadásai már az enyhébb, Helyes magyarság címmel láttak napvilágot. A vita az 1880-as években a Nyelvőr (Szarvas Gábor) és a Budapesti Szemle (Gyulai Pál) között folyt. »Gyulai az irodalom nevében és érdekében tiltakozott az ortológusok diktatúrája ellen, rámutatva arra, hogy a nyelvújítás történeti tény, számolni kell vele, szavait a nyelvből kiirtani nem lehet.«”

A vita résztvevői közül különösen ki kell emelni Brassai Sámuel (akit az utolsó magyar polihisztornak is neveztek), s aki az Akadémia 1875. október 18-i ülésén nyelvfilozófiai alapon igyekezett – eredménytelenül – érvelni. Ő a neológia és ortológia megnevezés helyett a neo- és palaeologia kifejezést használta. Az első tétele: „Alig van egy igazságtalanabb, balgatagabb, kártékonyabb panasz, illetőleg vád, mint az, hogy szegény a nyelv! – A föld kerekségén nincs szegény nyelv!” Azután bírálja mind a neológiát, mind az ortológiát. A neológiát szelídebben, de a Nyelvőr tevékenységét, különösen a nyelvtisztító tanácskozásokat éles, gúnyos hangnemben támadja. De az a következtetése (akárcsak Kazinczynak), hogy mindkét irányzatra szükség van:

„A palaeologia akarata jó, ügye szent, de eljárása rossz, célszerűtlen, kártékony. A neológiának is meg kell adni, hogy jó volt az akarata, mert a nyelvet tökéletesíteni óhajtotta. De rossz volt az elve, mert a nyelvszegénység hamis eszméjéből indulván ki, a tökélyítést a magyar nyelv *minden áron* való gazdagításával akarta eszközölni.” Végül az ősi magyar ellenségeskedés megszüntetésére szólít fel: „Másfelől higgadt és illedelmes vitatkozással, az ellenfél érveinek méltánylásával, de mindamelllett kimerítő és igazságos kritikával igyekezzünk megteremteni a nálunk, proza és poesis tanúskodása

szerint, hiányzó egyetértést” (Balassa 1941: 37). Egy hónap múlva ugyan csak az Akadémián Ballagi (aki nem volt sem Szarvas, sem a Nyelvőr barátja) védelmébe véve a Nyelvőrt, nekiugrott Brassainak: „Ha higgadtan nézi a dolgot, lehetetlen azt mondania, hogy a nemzet a Nyelvőr működését visszautasítja: sőt alig van irodalmunkban példa, hogy a nemzet oly száraz kérdésekkel foglalkozó szaklapot annyi rokonszenvvel, annyi meleg részvétellel ölelt volna fel, mint éppen a Nyelvőrt, mi is nyilvános jele annak, hogy úgy irtogató, gyomláló, mint anyaggyűjtő működése nagyjában legalább a közönség helyeslésével találkozik” (Balassa 1941: 37). Brassai annyira felpaprikázódott, hogy 1882-ben „ellenlapot” indított A magyar nyelv ellenőre címmel (szójáték a Magyar Nyelvőr és a „helyesebbnek” gondolt A magyar nyelv őre címeikkel), de csak két szám jelent meg belőle (Balassa 1941: 43).

Szarvas Gábor is törekedett egyfajta középútasra, ezt szolgálta az Értünk meg egymást! című sorozata a Nyelvőr 1882. évfolyamában azzal érvelve, hogy a szépírók és az ortológusok egyaránt ellenzik az oktalan újítást. Csak a szokatlan, nyelvileg szabálytalan alakulatok tekintendők neologizmusoknak, s csakis az ilyenek keletkezését kell megakadályozni, de ha már léteznek, a nyelvérzék befogadta őket, és szükségesek, akkor megtarthatók. További lépések voltak a megegyezés felé Joannovics Györgynek és Simonyi Zsigmondnak az írásai a Nyelvőr 1890. évi évfolyamában, mert „elismerik mind a neológia, mind az ortológia jogosságát, szükségességét; rámutatnak a két irányzat túlzásaira” (Fábián 1984: 73). Szarvas Gábor halálával az éles harc megszűnt, de nyelvi kérdésekben az ortológus-neológus felfogás, érvelés időről időre, máig fellángol.

Kellő távlatból már kellő higgadsággal lehetett volna megítélni az egykori nyelvi küzdelmeket, frontokat. Németh G. Béla (1960: 259–60) értékelésébe azonban belejátszanak saját korának nézetei (a tanulmányt 1956 nyarán írta): „A Kazinczy–Vörösmarty–Petőfi–Arany–Vajda–Komjáthy–Ady fejlődési vonalból a századvégi ortológusok mozgalma nemcsak hogy kiesett, de megrekedést, sőt elmaradást jelentett. [...] Hozzájárult az ortológia bizonynyal annak az irodalmi oktatásnak a kialakulásához is, amely az írók nyelvét csupán formálisan, nyelvtani helyesség vagy a »tőzsgyökeresség«, a »zamatosság«, a »népiesség«, a »törölmetszettség« szempontjából boncolgatta, teljesen elszakítva azt minden tartalmi vonatkozástól. [...] [M]űködésük indítja el azt a folyamatot, amelynek következménye az irodalomnak és a nyelvtudománynak, nyelv művelésnek egymástól való elszigetelődése, sőt nem egyszer ellenséges, egymást tudomásul nem vevő, egymást kicsinylő szembenállása. [...] [A]z ortológusok mozgalma – akarva, nem akarva – fegyvert, érveket adott azoknak a feudális-reakációs erőknek a kezébe, amelyeknek egyik leg-

főbb princípiumuk mindig a város-ellenesség volt.” Az ortológusokból hiányzott „egy új világnézetnek ez az igénye”. Fábíán Pál (1984: 76) később már sokkal visszafogottabban értékelt: „a Nyelvőr múlt század végi mozgalma végeredményben kedvezően hatott nyelvünk fejlődésére.” S talán még tárgyilagosabb (és persze Szarvas Nyelvőret pártoló) Tompa József (1976: 208–9) véleménye:

„Szarvas a nyelvújítás torz szavai és az újabb, jórészt német mintájú idegenszerűségek ellen küzdve, egyaránt a tömegeknek könnyebben érthető, természetes, ízes magyar nyelvhasználatot védte. S ha némely szerkezet megítélésében, sőt egész nyelvújításunk értékelésében téves vagy legalább túlzó véleményen volt is, ha nézetein a támadások tüzeiben, sokszor világos ellenérvek fényében se igen változtatott (jelleme is inkább az eposzi hősök statikusságát mutatta!), az új ortológiát nagyjában a hasznos mértékig diadalra tudta vinni. Hiszen csak a népies, jórészt tisztább magyar beszédnek ilyen lángoló szeretetével lehetett az újságok s a közélet nyelvének idegenszerűségeit legalább meggritkítani s a magyaros szerkesztés rangját visszaadni! A nyelvújításnak már-már törvényesülő önkényességét is csupán az ő »grammatikai düh«-ével lehetett kiszorítani a divatból. [...] Sőt talán a Nyelvőrnek költői stb. szabadságot nem ismerő, kegyetlenül gúnyos bírálatától való félelem is hozzájárult, hogy helyreállt népünk anyanyelvi felelősségtudata. [...] Érdekes, hogy a magyar nyelvi tisztaságnak ez a kérlelhetetlen védelmezője az idegen eredetű szavak iránt sok kortársánál – szövetségesénél és ellenfelénél – jóval megértőbb volt. Talán a nyelvújítás túlzó purizmusa is óvatosságra intette, hisz láttuk: a parasztság nemegyszer idegenebbnek érezte a neológus »magyar« szót sok százada megszokott »idegen« elődénél. Szinte jelképes dolog, hogy 1895-ben – mintegy végakaratul – napvilágot látott folyóiratában »Hazafiaskodás a tudományban« című írása (XXIV: 1–14): ebben főleg azokat támadta, akik nacionalista felfogásukban megmárták etimológusainkat, ha egy szavunkat is idegen eredetűnek merték mondani. Népszerű tanulmányából még ma is okulhatunk.”

Balázs János (1970: 24) Németh G. Béla elemzésére hivatkozva így összegzi a Szarvas-féle ortológus irányzat tevékenységét: „a nyelvhasználati hagyományok körét meglehetősen szűkre vonva, a nyelvújításokra és a régebbi, a nyelvújítást megelőző időszakokra korlátozta, ezáltal az egészséges fejlődést inkább akadályozva, mint segítve.”

A későbbi erőszakos nyelvtisztítás, nyelvművelés sokat tanult Szarvastól és az induló Nyelvőrtől, ennek hatása máig érezhető a laikus nyelvvédők körében. A mai, sokkal elfogadóbb, türelmesebb (tudományos alapokon álló) nyelvművelés azonban nem tekintheti Szarvasék hangnemét követendőnek

s csak mint egy korábbi történeti korszak hagyományának. Láthattuk, hogy a későbbi korszakok korrekt véleményezői is ingadoznak a megítélésben.

Szarvasék nyelvkritikája

Szarvas Gábor Nyelvőre harcosan szembeszállt a sajtó, a tudomány (műnyelv), a hivatal és a közélet korabeli nyelvével. Keményen bírálja Bugát Pál és követőinek (egyébként jószándékú, de valóban túlzott) „szócsinálmányait”, minden idegenszerűséget: a régi népnyelvet és irodalmat, az „egészséges észjárás” alapuló nyelvi formákat ajánlja ahelyett, hogy „görög, latin vagy német kifejezések élesztőjével” összegyúrt és dagasztott „sületlen kotyvalékokat” gyártanának (1877: 453). Törekvéseik visszhangra találtak, s a Bugát-, Schuster-, Frivaldszky-féle túlzott nyelvújítókat Herman Ottó, Szily Kálmán, Fialkovszky Lajos igyekezett visszafogni (Németh G. 1960: 244).

A képviselőház nyelvhasználatát is figyelmezteti. Az ember természetesen beszél otthon és baráti körben, de ebből a körből kilépve németes, a fordítók által meghonosított szokatlan szó- és mondat szerkezeteket használ. A képviselőház nyelvhasználata mintaként is szolgál, sokan olvassák, ismétlik, megszokottá válnak például az ilyen „idétlenségek”: távbeszél, védképes, tengervéd (Láncz 1982: 54). Ugyanílyen vehemenciával megy neki a Nyelvőr a sajtó nyelvének. Németh G. Béla (1960: 231–2) megjegyzi, hogy ebben a korban válik szét az irodalom szépirodalommal és hírlapirodalommal, ekkor indul a nagyobb mérvű magyarnyelvűség, világos tehát, hogy a nyelvalakulás botladozik, idegen minták is befolyásolják, és „nagyarányú nyelvromlás” mutatkozik. Ennek következtében „a hatvanas évek folyamán az Akadémia s az íróvilág az ezekből és az ezekhez hasonló, a korszak fejlődésének sajátágaiból adódó nyelvromlás ellen emeli föl szavát több ízben, s e fejlődési sajátágokból szülemelő nyelvromlás meggátlására, leküzdésére hozzák létre ugyanezen körök 1872-ben a Nyelvőrt”.

A nyelvkritika a társadalmi nyelvhasználat minden területére kiterjedt: lapok, folyóiratok, színházak, az iskola, a tankönyvek, a minisztériumok, a képviselőház, az orvoslás nyelve, de figyelték a műszaki nyelvet és közöltek szójegyzéket a „kaszárnnyák” nyelvéből is.

Az idegenszerűségek okatlan üldözését jól mutatja a Nyelvőr (1872: 399) egyik példamondatpárja. Melyik az idegenebb mondat, az (a), amelyben csupa magyar szó van, vagy a (b), amelyben csupa jövevényszó?

- (a) Enyém feleség hagyta övét téli felöltő megigazítani, vagy
- (b) plébánosunk megreparáltatta templomunk ablakait?

A nyelvkritika stílusa (bizonyos esetekben metaforái) hol ironikus, hol fennhéjázó, hol a végletekig gúnyos, sértő, s ennek hatása volt a későbbi nyelvtisztasági, purista vonulatra gyakorlatilag mindmáig. A leggyakoribb kifejezések: nyelvtisztaság, magyartalanság, nyelvrontás; romlott, siralmas, szánalmas (állapotban levő irodalmi nyelv); soloecismus, barbarizmus, nyelvkorcsosulás (1873: 54), korcs szó (1876: 488), fattyú hajtás (1873: 131), koholmány, zagyvaléknyelv (1873: 318). A módszer, a feladat: rostálásra való nyelv; „még elég sok az irtani való gaz, sok a fattyú hajtás” (1874: 171). Minősítés: „az értelmi fogatkozás itt kézzel fogható” (1872: 394), „zárt szobában készült elmélet”, ma talán azt mondanánk szobatudós, elefántesonttoronyban való alkotás, esetleg: fotelkommentelő. Bírálják, ítéleznek, ők „a nyelvtudomány ítélő széke” (1875: 50). Börtönért kiáltanak: „vasat a rossznak” (1873: 341).

Nyelvkritikájuk sajátossága a moralizmus: a nyelv (kitalált, fiktív) törvényeinek megsértése vagy megtartása morális kérdéssé válik. Például: „Az ilyesminek közlése már nem gondatlanság többé, hanem lelkiismeretlenség” (1873: 318). Németh G. (1960: 237–8) felhívja a figyelmet arra, hogy a kritikusok a nyelvi törvényt a formális (és nem nyelvi) logika alapján értelmezik: a törvényt be kell tartani. Aki ezt nem teszi, annak „gondolkodásában állott be zavar”, „szándékaihoz férhet kétség”, valamiféle „erkölcstelenség” lehet a háttérben, esetleg megkérdőjezhető a „józan ítélőképessége”. A „nyelvkincset” is kettéosztják: „Vannak a nyelvnek törvényes és vannak öröklődő, megválthatatlan, eredendő bűnben fogant eszközei, s ez utóbbiak használata mintegy tisztátalan cselekedet.”

A történeti nyelv, a nyelvtudomány, a helyesírás

A meginduló Nyelvemléktár (1874) mellett a Nyelvőr a nyelvemlékek tudományos feldolgozását, például szókincsének közreadását vállalta: Ferenclegenda (Szarvas Gábortól, 1872), A régi nyelvemlékek olvasása, A Halotti Beszéd tájnyelvi sajátosságai (Simonyi Zsigmond, 1880), Kitől tanult a magyar írni, olvasni? (Volf György, 1884.) A Nyelvőr köré tömörült nyelvészek vállalkoztak a nyelvtörténeti szótár „egybeállítására”. Ennek kapcsán alakultak ki a szótörténet (etimológia) tudományos módszerei, amelyek eltértek a korszak – Czuczor és Fogarasi követte – metafizikai vagy gyökelméleti megközelítéseitől. Szarvas a Nyelvőr VII. és VIII. kötetében kíméletlen kritikával illette a Czuczor–Fogarasi-szótárt, hangoztatva a szófajta rész teljes értéktelenségét. Bírálata legalább száz évre eltávolította a nyelvészeket és az érdeklődőket a hallatlanul értékes, bár módszerében kritizálható szótártól.

Szarvas akadémiai értekezésének címe: Az idegen szók a magyar nyelvben (1871), majd ezt követték további szellemes, élvezetes etimológiai vizsgáló-

dásai, például: Bitang, Cinkos, Trágya, Csákó, Filkó, Kitől tanulta a magyar a dohányzást?, Szófia beszéd, Miről beszél a Göncöl csillag? A magyar nyelv jövevényszavairól többen publikáltak: olasz (Kőrösi Sándor), román (Schuchardt Hugó, később Szinnyei József), német (Melich János).

A Nyelvőr tevékenysége átfogta az egész korabeli nyelvtudományt. Feladatának tekintette a magyar nyelvtan rendszerének kidolgozását, s így szinte a nyelvtan minden területét érintették az itt megjelent tanulmányok: szóképzés (Budenz), ritkább és homályosabb képzők (Halász és Kőrösi), szóösszetétel, szóalkotás, igemódok, összetett mondat (Simonyi), névszóragozás (Könnye és Simonyi), birtokos személyragok (Szinnyei), ikes igék (Szarvas), szórend (Arany János), hangsúly és szórend (Joannovics, Balogh Péter és Brassai, Kicska Emil), rokon értelmű szavak (Simonyi, Bélteky Kálmán).

Szarvas Gábor sokat harcolt a helyesírás egyszerűsítéséért. Kezdetben azonban még elfogadta a fennálló szabályokat: „A helyesírásra nézve meg kell jegyeznünk, hogy, habár sokszor meggyőzésünk ellenére is, egyelőre az M. T. Akadémia által elfogadott, s közhasználatban levő ortográfiával fogunk élni” (Nyr. 1: 3). A Budapesti Hírlap 1881-től bevezeti az akadémiai szabályoktól eltérő egyszerűsített helyesírást. A Magyar Nyelvőr 1888. évfolyamától ugyancsak ezt követi: a cz-t c-re változtatja, a kétjegyű mássalhangzók kettőzését csonkítja (például szsz, cscs, tyty helyett: ssz, ccs, tty), a névelőt egybeírja az utána következő névmással (a mely helyett: amely). Ezt az egyszerűsített helyesírást követi a Nyelvőr Szarvas halála után 1902-ig, ám akkor (február 3-án) az Akadémia I. osztályának ülésén eltiltják ettől a szerkesztőket (Láncz 1982: 48), viszont az 1922-ben kiadott akadémiai helyesírási szabályzat már elfogadja Szarvasék egyszerűsítéseit. Szarvaséknak más helyesírási javaslataik is voltak, például Hunfalvy javaslatára a zárt e hangot is bevezették volna az írásrendszerbe (1873: 291), és a kétjegyű mássalhangzókat – valamiféle félreértett europaizálás miatt – a cseh (szláv) rendszerhez hasonló mellékjeles formákra cserélték volna, ez a javaslat azonban (szerencsére) a későbbiek során elsorvadt.

De azért szerkesztőségi cikkben állást foglaltak a kettős mássalhangzók egyszerűsítésére, s ezzel kapcsolatban egy mutatványt is készítettek. „Záradékul álljon itt mutatványnak ez új betűkkel Arany Zács Klárája” (1873: 294).

„Kiráľaz̄cyony³ kertje Kivirult hajnalra; (ly = mellékjeles ǀ és egyszerűsített sz)

Fehér róža, piros róža... žöke leány, barna. (egyszerűsített zs, nagy sz és ny = mellékjeles η)”

³ Itt véletlenül megmaradt a hagyományos ny, amelyet η alakra kívántak egyszerűsíteni.

„Kiráλαχχοη néném, Az egekre kérném:
 Azt a róζát, piros róζát Haj beh χερεtném én!
 Beteg vađok érte, χιδobogást érzek; (gy = mellékjeles d)
 Ha meghalok, eđ virágnak a halottja lészek...”

Később is közöltek ebben a formában („reformhelyesírásban”) írt cikket (A helyes fordításról, 1874: 73–5), de egy szerkesztőségi cikkben, egyébként ugyancsak reformhelyesírásban ezt közlik: „A harmadik pont azonban olyasmit kíván, amit mi, noha megvalósulását magunk is óhajtanók, habár csak a tudományban is, merőben kivihetetlennek tartunk. Ha ugyanis ezen elv szerint vinnők keresztül a javítást, mostani betűink egy jó részét ki kellene küszöbölnünk s másokkal, újakkal, nagyobb részt ismeretlenekkel helyettesítenünk. De mi volna az ily eljárásnak a következménye? Az, hogy eddigi irodalmunkat sírba zárnök, használhatatlanná tennők, legalább a nagyközönségre nézve, amely azt többé meg nem értené” (1874: 24).

A szépirodalom, a folklór és a népnyelv Szarvas Gábor Nyelvőrében

A Nyelvőr fennállásának 100. évfordulójára, egy adatai megemlékezésre készítette Szathmári István A Magyar Nyelvőr Szarvas Gábor szerkesztősége idején című dolgozatát. A Nyelvőrnek a stilisztika nem volt közvetlen kutatásterülete, közvetve kapcsolódott a stilisztikai kutatásokhoz. Stilisztikai törekvései között főként az írott nyelvi stílusok megjavítása, magyarosabbá, világosabbá, élőbbé tétele szerepelt. Például a hivatal nyelve kapcsán: „A stílusnak, ezt minden iskolás gyermek tudja a fő kelléke az érthetőség, a világosság. [...] S mégis a hatóságok, de különösen a magyar hatóságok oly kuszált nyelven szólnak a közönséghez, mintha csak az volna a céljuk, hogy senki meg ne értse őket” (Nyr. 1877: 72–5). Szathmári István (2005: 94–5) kiemeli, hogy a Nyelvőr főleg a nagyarányú, a szókincset érintő anyaggyűjtéssel segítette elő a stilisztikai tájékozódást (ikerszók, szinonimák), illetve a szépirodalmi művek nyelvi elemzésével (Matkó István, Balásfi Tamás, Káldi György, Faludi, Zrínyi, Pázmány, Kármán, Vörösmarty, Jókai, Kemény Zsigmond, Tompa Mihály vagy éppen Petőfi Sándor János vitézének az elemzése Szarvas Gábortól).

Ehhez kapcsolódik a Nyelvőrnek a népnyelvi hagyományok iránti érzékenysége. Balassa József (1941: 30) megszámlálta: „Az I–XXIV. kötet rendkívül becses anyagot hordott össze a népnyelvhagyományok minden fajából. Több mint 150 népmese, körülbelül 500 népdal és ballada, sok mondóka, népies misztérium, ünnepi játék, regölés, közmondás, ráolvasás, ba-

bona, tánczó, találósmese, vőfélyvers, lakodalmi mondókák, bakterkiáltás, gyermekversikék, gyermekjátékok (leányjátékok), pohárköszöntők stb. töltik meg a népnyelv hagyományoknak szánt lapokat. Igen gazdag a tájszók, helynevek gyűjteménye. Ebben a több mint két évtizedben a Nyelvőr volt csaknem az egyetlen hely, ahol az élő népnyelv feljegyzett anyaga megjelenhetett.” Már egy korábbi tanulmányomban is jeleztem (Balázs 1991), hogy a Nyelvőr mennyire fontos fóruma volt a kisebb és nagyobb népköltészeti anyagközléseknek, amelyek a kor etno- vagy folklórlingvisztikájába sorolhatók. Olyan közlésekre gondolok, mint például az Őrségi párbeszéd (Nyr. 1: 421), amelyet sorozatban követnek a későbbiekben a „párbeszéd”, voltaképpen népi kötött dialógusok: veszprémi, göcseji, hetési, alföldi stb. párbeszéd. Itt jegyzem meg, hogy ezt a szerepet az 1890-ben induló Ethnographia átvette a Nyelvőrtől, s ettől kezdve a folklór nyelve már nem annyira érdekelte a nyelvészeket, a néprajzosok többsége pedig nem rendelkezett kellő nyelvészeti ismerettel. Az első gyűjtések mai szemmel naivnak tűnnek, a lejegyzés módja változatos, nem tekinthető mai szemmel tudományosnak, viszont – egyéb gyűjtések és lejegyzések híján – forrásértékűek.

Balassa József (1941: 31–2) nagyra értékeli és részletesen ismerteti a Nyelvőr első korszakának nyelvjárási leírásait, mivel helyteleníti azt a nézetet, amely Szarvas Gábor Nyelvőrében csak a nyelvújítás elleni küzdelmet és erőszakos népieskedést látja. A VII. kötettől (1878) kezdve a főbb falusi és városi nyelvjárási munkák: Simonyi Zsigmond (Pécska), Könnye Nándor (Őrség), Turi Mészáros István (Mezőtúr), Fülep Imre (Szatmárváros), Guttenberg Pál és Kúnos Ignác (Debrecen), Munkácsi Bernát (moldvai csángók), Scheiber Zsigmond (Esztergom), Szántó Kálmán (Kecskemét), Kúnos Ignác (kisebb erdélyi nyelvjárások), Balassa József (Felső-Bácska, Szerelme, Szlavónia), Halász János (Rábaköz), Kardos Albert (Göcsej), Korda Imre (Kiskunhalas), Négyesy László (Szeged), Kalmár Elek (Szolnok-Doboka), Albert János (Gömör), Zolnai Gyula (Eger, Mátyusföld), Bartha József (Eger, palóc nyelvjárás), Steuer János (székely nyelvjárások), Kolumbán Samu (Lozsád). Szarvas és Simonyi ösztönzésére a nyelvjárási kutatómunkát Balassa József szervezte (felhívása: Nyelvőr 18: 13), majd a beérkezett válaszok alapján jelentette meg 1891-ben *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése* című könyvét.

A Nyelvőr népies eszménye mai szemmel anakronizmus. Például Szarvas ekképp, ilyen idézetekkel dicséri, és példának állítja egy aradi szerző, Piros Pista Akasztófavirág című elbeszélését (voltaképpen népszínműves stílusát).

„Felfogadtam ő kegyelmét, hogy rándítson át a városba, mely egy napi járó föld vala mitőlünk. – István gazdával beleasszonyultunk a trécselésbe. – Füstöltük a világot a trafikával és szedtük magunkba, a mi nézni, látni való volt. – Ruhájáról lelátszik a becsülete, szűr ujjából kikandikál a gondolata; még szemet kap a holmira. – Egy kupa pálinkát! Van píz csüstül!” (Németh G. 1960: 247). Tompa József (1976: 206) egyenesen a „pufogóan népieskedő” író agyondicséréséről beszél.

A korai Nyelvőr megítélése

A kortárs Négyesy László – Szarvas köszöntésekor, 1890-ben – értelemszerűen dicséri, nagyítja Szarvas és a Nyelvőr jelentőségét: „A Nyelvőr fontossága nem fér meg egy szaktudomány körében, szerepe és hatása egyszersmind kulturális. Nyelvünkre, nemzeti művelődésünk e legfőbb eszközére visel gondot, ellenőrzi használatát, védi s előmozdítja természetes fejlődését. A *Nyelvőr* szó nem jelent csak egy nyelvészeti felekezetet, nem csak a magyar nyelvészet újabb korszakát, hanem jelenti ama fényes emlékü kulturális mozgalomnak, melyet az irodalomtörténet nyelvújításnak nevez, a történet logikája szerint szükségessé vált correctióját, ellenzékét, visszahatását; jelenti irodalmi nyelvünk újabbkori fejlődésének második fordulatót, magyarságának biztosítását.” Szarvas halálakor írt nekrológiájában szép emléket állít: „Szarvas nem dolgozott hiába. A nyelv tisztasága iránti érzéket sajtóban, tudományban, hivatalos életben, iskolában, közéletben általánossá tette, itt-ott lelkiismeretét fejlesztette. Csak meg kell nézni azt a magyarságot, melyet gondosabb hírlapjaink stílusában most tapasztalhatunk, s összehasonlítani a hírlapok 25 év előtti magyarságával, s meg kell nézni a stílus általános javulását, affektáltságából kibontakozását”. Pintér Jenő is rajong Szarvasért és a Nyelvőrért: „Folyóirata, a *Magyar Nyelvőr*, tele volt szellemi frissességgel; 1872-től kezdve itt gyűjtötte maga köré a neológia minden ellenfelét; innen harcolt az ortológusok élén a nyelvújítás védői ellen. Küzdelmeit nagy eredmények kísérték” (idézi: Balassa 1941: 48–9).

De van ezzel ellentétes vélemény is. Horváth János az Aranytól Adyig című tanulmányában a Nyelvőrt is felelőssé teszi a népiesség túlhajszolásáért, a nyelvújítási örökség elutasításáért, a túlzott nyelvjavításért, de Balassa József (1941: 49–50) megvédi Szarvast és a Nyelvőrt. Hadd emeljük ki, hogy a tudományban Szarvas Gábort nyelvművelő tevékenysége mellett nyelvtörténeti munkásságáról is a mai napig számontartják. Tanítványa, munkatársa, Simonyi Zsigmond nyelvészeti munkássága máig megkerülhetetlen, s nagyon szerencsés, hogy a Nyelvőr második korszakának, „fénykorszakának” ő lesz

a vezéregyénisége. A Nyelvőr szerzői közül Brassai Sámuel és Kicska Emilt a mai modern magyar mondatelméletek úttörőiként tartják számon. A korai, vagyis induló Magyar Nyelvőr nemcsak a nyelvtudománynak, hanem a művelődéstörténetnek és néprajztudománynak is megkerülhetetlen fóruma.

Végső összegzésként elfogadhatjuk Bárczi Géza (1963: 355) gondolatait: „Az ortológus mozgalom nagyban hozzájárult, hogy a sajtó és az irodalom nyelve magyarosodott, és ami szintén igen fontos, maradandóan átvitte a köztudatba, hogy az intézményes nyelvművelés egyik fontos feladata a nyelvi helyesség megóvása, ami egyáltalán nem jelenti a nyelv szellemének megfelelő újítások elutasítását. Az új ortológus–neológus háború a kilencszázas évek elején elült. De azóta minden nyelvi műveltségnek alapjává vált az a meggyőződés, hogy a nyelvnek szükségszerű fejlődése során, hűnek kell maradnia önmagához, hagyományaihoz, az új nem követelheti a hagyományokkal való brutális szakítást, hanem csak a kettő: a hagyomány és az újítás összeegyeztetésében, a kiegyenlítődéseben kereshető a kérdés helyes megoldása. A későbbiek során ez a nyelvtisztogató elv átmenetileg helytelen irányba is ferdült, olykor az egész nyelvművelést azonosították a tisztogatással, helytelenítéssel, sőt a XX. század harmincas éveiben a nyelvhelyességi elv sovíniszta jellegű purizmussá fajult.” De ez már egy másik korszak, és részben másik lap.

Szakirodalom

- Balassa József 1941. *A Magyar Nyelvőr története*. Az Országos Néptanulmányi Egyesület kiadása, Budapest.
- Balázs Géza 1991. A folklórlingvisztikai kutatások története különösen ez elmúlt két évtizedben (1968–1988). In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Balázs János 1970. A hazai magyar és finnugor nyelvészet története 1850-től 1920-ig. 13–36. In: Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850–1920)*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Fábián Pál 1984. *Nyelvművelésünk évszázadai*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Láncz Irén 1982. *Szarvas Gábor*. Forum Könyvkiadó, Újvidék.
- Németh G. Béla 1960. A századvégi Nyelvőr-vitához. In: Pais Dezső (szerk.): *Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 225–62.
- Szathmári István 2005. A Magyar Nyelvőr Szarvas Gábor szerkesztősége idején és a stilisztika. In: Szathmári István: *A magyar stilisztika a kezdetektől a XX. század végéig*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 87–96.
- Tompa József 1976. A Magyar Nyelvőr első száz éve és nyelvművelésünk ügye. 196–222. In: Tompa József: *Anyanyelvi olvasókönyv*. Gondolat Kiadó, Budapest. (Az írás első változatának megjelenési helye: Magyar Nyelv 1974: 129–44.)